

ПОСЛЕ ДВАДЕСЕТПЕТ ГОДИНА

ОД Д-РА МИЛИВОЈА ПАВЛОВИЋА

Велики идеолог реалног национализма и слободоумља, Јован Скерлић, својим расно свежим инстинктом осетио је, тачно пре двадесет и пет година, огроман значај великога дела ослобођења Јужне Србије за духовни препорођај целог нашега народа. Он је, још док се пушила крв на многобројним бојним пољима, док су још по разбојиштима лежали непокопани нови витезови, испевао велику песму ослободилаштва, песму у прози, диван чланак *Светли дани* и објавио га у *Српском књижевном гласнику* одмах по завршетку ратних операција, 1 новембра 1912 године. Сав атавизам жеље за слободом и сва сугестија народне епике, која је одушевљавала свакога нашег ратника, сугестивно одише и из сваке речи Скерлићеве: »Наде које су у вековима таме и страдања одржавале српски народ, толиких нараштаја српских, данас се увелико остварују. За три недеље дана Стара Србија и северна Маћедонија, драге земље наше славне прошлости, где је сваки камен за нас једна историска успомена, ослобођене су; цео Балкан враћа се у руке балканским народима; и у рици топова и у румени пожара одиграва се и последњи чин величанствене драме: борбе Европе и Азије, цивилизације и варварства«. За њега, како је он био изразито позитивистички дух, тај рат значио је и национално ослобођење, али у исто време и социјално ослобођење чифчија, сиротиње; стварање могућности за нови процват и економски и културни. Тај рат схватио је као велики ослободилачки рат, и његовим речима проговорила је цела Шумадија. »Отпочео је велики рат за слободу. Као плаховити горски потоци у пролеће, прејурили су српски витезови преко уских граница Србије, и силином којој се ништа на свету није могло одупрети, надрли су у земљу плача, у истинску долину суза, која се зове Стара Србија«. Сав народ био је у томе великом покрету: »Онај дивни србијански сељак, који је својом крвљу и знојем пошкroppио и створио данашњу Србију, потомак оних који су први на Балкану дигли крваву заставу буне, облагорођен школом и слободом, задивио је и оне који су знали његову неизмерну животну снагу и силно прегнуће. И скамењена Европа је са запрепашћењем видела чудо: како пред шумадијским сељаком у опанку и у суром сукнеом оделу,

бежи у дивљем топоту и од страха избезумљена турска војска, од које је некада свет дрхтао и која ужива глас једне од најхрабријих и најопаснијих војски које данас постоје. И гинуо је не само сељак но и варошанин, миран грађанин, у коме је на бојном пољу проврела стара заспала хајдучка ђуд предака, интелигенција, школска младеж, сви они су гинули. Официри српски, родољубиви, храбри, честити официри, предњачили су примером, излагали се први пред смртоносном ватром, дајући снагу и пример хиљадама које су иза њих јуриле напред, падајући као снопље, тако да су цели пукови остајали без команданата и командира. Владалачка кућа, изникла из народа и која је везала сву своју судбу са народом, била је међу народом. Стари краљ, негдашњи усташ у Босни, доживео је да се оствари велики сан његовог великога деда, и крунисао је своју поштену, родољубиву и уставну владавину триумфалним уласком у Душаново Скопље. И оба Његова сина, и будући краљ Србије, који је био на челу победоносне главне армије, и Краљев брат, који је водио српску коњицу у страховитом гоњењу Турака од Куманова до Велеса, и Краљева кћи, која је са далеког Севера дошла као нова Косовка Девојка да вида ране косовским осветницима, — сва народна владалачка кућа чинила је своју пуну српску дужност. Цела земља, сви, сви, сви су чинили своју дужност. И младо и старо, и мушко и женско, и колиба и престо, и село и варош, и војска и грађанство, и црква и школа, све је било на своме месту и дало све што је могло дати».

Пре двадесет и пет година завршавао се један дуги и мучни период борбе за слободу целог једнога народа. Скерлић је то правилно схватио. Он то уноси у широку концепцију историске неминовности — тежње за слободом једне младе, свеже, за живот способне расе. »Велико дело народног ослобођења, каже он, херојски започето још пре сто година, примиче се свом крају. Када је 1804 године у Шумадији метнут први угарак у турске ханове и агинске конаке, и када су пропланци Венчаца, Букуље и Рудника почели одјекивати од устаничких пушака, то — није била само мала буна бедне раје једног турског пашалука, но почетак ослобођења целог српског народа. И онда када су шумадијски сељаци, са пушкама шкљоцарама и трешњевим топовима, устали против страшног царства турског, које је у својим гвозденим шакама држало силне народе у Европи, Азији и Африци, народни певач је осетио сву историјску величину догађаја, и у његовој песми гавранови, који се са Мишарског Поља враћају крвавих кљунова и крила, гракћу удовици турској:

Рани сина, пак шаљи на војску, —
Србија се умирит' не може!

Србија се одиста није умирила и себично уживала плодове свога ослобођења. Њена слобода била је само почетак српске слободе. И као када се камен баци у мирну воду, па се из првога маленога круга на воденој површини шире све већи кругови, тако се слобода српска из Шумадије ширила на остале и околне крајеве

српске. После Шумадије дошао је на ред остатак Београдског пашалука, затим окрузи на Морави и Тимоку, 1878 један знатан део Старе Србије. Млада Србија, Нова Србија, та мала земља која је у свима невољама сачувала своју велику душу, није престајала бринути бригу за цело Српство, истрајно и предано очувала је општу народну кућу, и ево сад цела Стара Србија, знатан део Македоније и један део Зете улазе у Србију, у већу Србију, — идући увек главном циљу, ка целој Србији».

Заиста не може се бити равнодушан, читајући песничке и искрено казане речи овог великог идеолога демократије и југословенске мисли. Српска војска није ишла да »осваја«, већ да *ослобађа*. Србија није тежила ка величини ради империјализма, већ је тежила окупљању своје браће у једну етничку целину, која би — уколико је јача била утолико отпорнија према спољашњим непријатељима, и уколико је већа — утолико способнија за привредни напредак и за културно стваралаштво. Отуда је искрено речима Јована Скерлића проговорио цео народ, па се по тим високим идеалима, искрено схваћеним, почело и радити. Многе и многе наше људе из Јужне Србије чуо сам како ми, са неком врстом носталгије, говоре о томе лепом времену које је настало одмах иза ослобођења, како топло помињу то — по Косову »прво српско«. Искрено су примили искрену реч, топло су прихватили браћу која су им искрено дошла и крвљу својом завршила оно што су, као четници, синови Јужне Србије са идеалистима — четницима из Северне Србије започели пре тога рата. Државна управа имала је иста схватања која је имао сав народ, и све што је имала најбоље — послала је у Јужну Србију — најбоље команданте војске, најбоље судије, најбоље професоре, најбоље учитеље, у доброј мери пробрано друго чиновништво.

Организовање државне власти и свих потребних установа извршено је веома брзо, тако да није земља била под војном влашћу. Она је изједначена са дотадањом Краљевином Србијом, па су и уставна права проширена на нове крајеве. Судови су убрзо почели функционисати, школе су отворене, средње, учитељске, стручне, основне, а помишљало се и на стварање једне више школе у Скопљу. Чак се одмах мислило и на организовање научног рада, на објективно научно испитивање ове велике и за науку веома интересантне области, дотле неприступачне правом и детаљном научном проучавању. Редак је пример у историји културе да се помишља на крупне културне задатке у време када се оружјем води борба за оно што је основа живота, за слободу, — па ипак у нашој новој историји ми смо имали два таква случаја: у време најтежих устаничких борби, 1811 године, у Карађорђевој Србији Доситеј Обрадовић отвара лицеј, који је први заматак београдске Велике школе и затим од 1905 године Универзитета; исто тако још пре светскога рата основано је у Скопљу Друштво за проучавање Јужних крајева, први заматак данашњег у пуном смислу заслужног Скопског научног друштва. — Школе су у великом броју отворане, штампа је оживела, листови покретани, позориште

отворено, општи живот почео је да буја, и све је претсказивало и епоху економског просперитета и великог културног полета. Изгледало је да се рат победне војске претворио у рат за културу и привредни напредак.

Али то доба пуно одушевљења и полета прекинуто је светским ратом и тешким искушењима за време окупације. Добар правац прекинут је, све добре намере поремећене. Тек после низа ратних година, са поновним ослобођењем, могло се помислити да се некад започети рад настави. Али тада, 1918 године, прилике су биле много теже, — потреба се наметала за обновом и Северне и Јужне Србије; држава беше изнурена ратом, а од најбољих њених синова многи и многи не беху више на својим местима — између жртава рата, ратних страха, многих заразних болести и глади, које скупа износе скоро милион и пет стотина хиљада, — нестало је много десетина хиљада интелектуалаца, научника, професора, судија, инжењера, нарочито лекара, много за обнову привреде неопходних организатора. Отуда су већи задаци у Јужној Србији имали мање изгледа на брзи успех. Још једна велика тешкоћа је постојала. Док је 1912 године за нас постојао један велики, али не негативно формулисан, већ позитивно изражен проблем: свестрани развој целе Јужне Србије — новопазарског Санџака, Косова и Метохије, Скопског Повардарја и Македоније, — дотле се у новој заједници у држави Срба, Хрвата и Словенаца наметали и други крупни проблеми — уравнотежавање и стварање народног југословенског јединства. Трошење снаге, уз велике напоре, ишло је на многе стране, — ма да је корисније имало бити: да се наставио рад из 1912, 1913 и 1914 године за Јужну Србију, — а да се за решавања нових проблема предвидела наредна етапа у сређивању државе. Тако се десило да се за онај свети задатак, који је себи поставила у ослободилачком рату Краљевина Србија, мобилисало мање стваралачких снага но 1912 године. Па ипак, поред многих лутања, многих појединачних погрешака, они који су искрено улагали напор и труд дочекали су да у данашње дане виде успех, успех који се не може превидети, који се не може порицати. У великој мери Јужна Србија, некада типична област старе непрепорођене Турске, постала је у добром смислу и у свима битним појавама европски крај, ушла је у темпо европске цивилизације.

Несумњиво је да је по завршетку светског рата заведен у пуној мери правни поредак и загарантована лична и имовна безбедност. После једне краће епохе сам народ из појединих крајева се организовао да штити ред и поредак, у коме је видео прве основе за свој економски и општи напредак. И то осећање слободе није обухватило само све хришћане: то осећање проживели су и наши данашњи суграђани муслиманске вере; ја сам чуо од многих сиротнијих Турака, радника и занатлија, да ово није празна реч, да су социјално и као грађани и они осетили благодети савременог државног уређења, а било ми је невероватно у првом тренутку када ми је један наш Торбеш из Држилова рекао да и њих Србија ослободи, а било ми је јасно када је објаснио да ни муслиманин

нашега језика није смео заноћити у шуми или се наћи на путу, где су господарили качаџи и комите. Једнакост пред законима без обзира на вере прокламована је, и ред је заведен. Сваку санкцију за прекршаје имају да одређују државни судови, а поредак треба све боље и боље, све интимније и ближе са самим народом да организују управне власти.

Терети модерне државе велики су, природно је, и они свима тешко падају у време дуге економске кризе, која цео низ година црпи наш народни организам. Па ипак од средстава која су преостајала од издатака за северозападне крајеве, учињено је врло много за социјални и економски напредак. — Хигијена је нарочито у великој мери унапређена. Према ранијим приликама где се све стављало без јавно организованог систематског рада, — може се истаћи велики број водовода, чесама, других хигијенских услова неопходних за културни живот. Заиста, и данас се може наћи понеко село без чесме и без бунара, где пију воду из отворене реке; али то су данас веома ретки изузеци, док је то некад било много чешће. Хигијенски завод и соколске организације у овоме правцу имале су великога успеха. — Док су некада бање биле веома примитивне, неке само у виду обичних, ограђених или неограђених извора, — дотле се данас и у томе правцу види велики напредак. Многе су бање у доброј мери, а неке прилично уређене. У томе правцу још много чега има да се уради, — али су и досадашњи резултати не само позитивни, но и значајни. Побољшање саобраћајних веза са бањама појачаће живот у њима, а тиме подићи њихову вредност, — па се чак, због велике лековитости неких бања, може и изван наше државе развити интересовање за те бање. — У саобраћају има несумњивог напретка и у развијању саобраћајне мреже и у квалитету саобраћајних средстава. Али, како се дуго чекало на неке линије, као Велес — Битољ, — требало би бар у будуће осигурати бржи развој, и не заборавити да је пруга Скопље — Охрид постала прешна, не само неопходна, и ради привредног развитка великог дела ове наше покрајине и ради развоја туризма, који такође има и привредни значај. Не треба пренебрегнути ни појачавање телефонске везе бар још једном линијом са Београдом, ма да је у овоме правцу, може се без претеривања рећи, Јужна Србија много добила својом разгранатом телеграфском и врло густом телефонском мрежом, — јер су све општине са већим средиштима везане телефонски. — Електрификација је знатно унапређена, а у томе је први услов за развитак индустрије.

Општа економска криза јако је погодила и Јужну Србију, као и друге наше крајеве. Али не треба заборавити да је до пре неколико година привредни живот у Скопљу текао као бујица, плодносна и животворна, и да се у најновије време опет осећа полет у свима гранама. Трговина ће се појачати уколико се привредне гране буду боље развијале и уколико саобраћај буде ефикаснији и по ценама повољнији. Јужна Србија је, некада, била истакнута сточарска покрајина. Нова граница према Грчкој, створена после 1912 године, прекинула је наизменично искоришћавање

наших планинских сувата за време лета и топле солунске равнице за време зиме. Можда би један бољи аранжман са савезничком државом Грчком могао у овоме правцу бити врло користан. Ако се у питањима сточарства учинила нека грешка, — ипак се мора подвући велико старање да се ова привредна грана искористи, — а нарочито је од великог значаја подухват да се код нас прилагоди семе специјалне меке јапанске траве, чијом се употребом за исхрану оваца осигурава мекота и бољи квалитет вуне а спречава ломљивост влакана. — У производњи индустријских биљака, врло важној, можда основној привредној грани највећег дела Јужне Србије, на жалост, била је пре већег броја година, начињена велика празнина ограничавањем производње афиона, али можда неће бити немогуће при новим међународним аранжманима ову грешку поправити. Последњих година се почела обраћати велика пажња на проширење производње дувана, у жељи да то, као слободан артикал, постане предмет извозне трговине, а тиме врло значајан извор благостања ове покрајине. — Најзад, као привредна грана и рударство добија све већег значаја, а то се мери по великим капиталима страних конзорција, које чине огромне напоре да развију до пуне мере рударство у крајевима који су и у старој српској држави били у овоме правцу најзначајнији. Можда би, за шире масе становништва, било врло корисно када би се руда и прерађивала у нашој земљи, — и тада би ова покрајина имала веома значајан извор богатства.

У просвети и духовној култури учињено је веома много. Уметност, која је имала пун процват у старој српској држави, буди се; и ми данас имамо сликаре великога талента и значајне за данашњу нашу културу, чији оригинални радови достижу велику уметничку вредност, а савршене копије фресака васкрсавају код нас осећања прошлости. — У књижевности исто тако осећа се тежња да Јужна Србија себе изрази, а тај изражај нарочито у драми је врло карактеристичан. Штампa показује жив полет и напредак, и по квалитету и по обиљу. Позориште се стално развија и негујући народни, локални репертоар, оно има све боље изражен савремен и озбиљни карактер. — У школству такође има великога напретка. Према некадањем веома малом броју основних школа, данас их има релативно доста, иако још не довољно. Значајно је то да се број ових школа неколико пута повећао. Од тога много је важније да је некада, према старовремским, турским и другим, нарочито пропагандистичким школама, био мали број наших школа са потпуно квалификованим учитељима. Данас су школе доведене на ниво осталих школа у држави, те ће се оне даље развијати онако како се буду развијале све школе у нашој држави. Не треба заборавити да ипак данас у Јужној Србији има релативно више школа но у Врбаској бановини. — Средње школе по броју показују огроман пораст, и остаје само да им се, појачаним средствима и училима, омогући бољи ефекат рада. Грађанске и продужне школе су прека потреба, — али тек прилагођене локалним приликама оне би могле бити врло корисне за преоријентисање сточар-

ске привреде, гајење индустријских биљака, за свиларство, рибарство, копаничарство. Учитељска школа је на добром путу развјетка, али би требало оделити мушку од женске школе, и отворити још једну у Прилепу, где је пре неколико година укинута.

Најзад непосредно после светскога рата, Јужна Србија је добила и једну вишу школску и научну установу — Филозофски факултет. Тиме је, истовремено, отпочело да се у Скопљу формира научно средиште. У крајевима где странац није могао без гаваза и без оружане пратње путовати, данас се слободно може научно испитивати и најзабаченије место, и у томе раду узимају учешћа не само наши научници, већ и истакнути претставници из других земаља. Уз факултет се развило и Скопско научно друштво, а научни рад у великој мери олакшава и разгранат Музеј Јужне Србије. За улогу коју Скопље у нашем народном животу има, потребно је потпуније организовати научни рад, а у првом реду подићи факултет на степен универзитета.

Овај општи напредак види се у рефлексу и по тежњи Скопља а и других места да уђу у угоднији начин живота. Темпо живота, интересовање по многобројним друштвима још боље све ово доказује.

*

За оне који су прошли кроз Јужну Србију са победничком војском данашњи изглед овога краја биће право откровење, поред свега шта се још могло урадити. Напредак неће порицати ни сви они који памте »турско време«, и који могу правити поређење, а који су пред својом савешћу дужни да то млађима од себе кажу. Али у нама који смо пошли 1912 године у ове крајеве са онаквим одушевљењем какво је осликао Јован Скерлић, — постоји унутрашња, психолошки разумљива носталгија: зашто се није, са оним првим племенитим идеализмом с којим се гинуло, урадило и још више, унаточ свим сметњама; постоји унутрашња, психолошки оправдана жеља за бољим, која у вези са прославом двадесетпетогодишњице изазива нову динамику, и васкрсава онај племенити идеализам из 1912 године.

Констатујући оно што је Јужна Србија добила у заједници са Северном Србијом, дужност је нагласити и оно што је Јужна Србија унела у наш заједнички народни и државни живот. — Пре свега стабилност државне заједнице прворедно је условљена заједницом Моравске и Вардарске долине, које су главна веза средње Европе и Средоземног Мора. Јужна Србија је, по своме становништву конструктиван крај, са људима реалних настројења. Они ће омогућити умногоме трезвен и стваралачки развој у будућности, када у већој мери буду примили иницијативу и одговорност за вођење многих општих послова. У привреди производња дувана осигурава огромне приходе држави, а без тога у нашу државу чак би се дуван са стране морао увозити.

Наилазећи после двадесет и пет година на реално схваћене интересе заједнице целог српског народа, ми морамо Јужној Србији осигурати пун развој и најлепши просперитет, да би и она постала

правом основом наше државе, и гаранцијом њенога напретка. У томе правцу, поправљајући све што може бити још боље, треба до максимума развити привреду, сточарство, индустријске биљке, рударство. А као знак залогa за ту све лепшу и све плодноснију будућност, треба у ове светле дане дати доказа о томе какав значај Скопље има за српски народ и за целу Југославију. Скопљу треба омогућити да постане прави културни центар, тиме што ће се, отварањем правног факултета, у њему формирати универзитет, а тиме и развијањем Скопског научног друштва Скопље ће постати прави центар науке, чији ће плодови бити од драгоценог значаја за нашу културу.
